

**ՏԱՐԵԳԻՐ ԱՀՄԵԴ ՋԵՎԴԵԹ ՓԱՇԱՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Բանալի բառեր՝ Օսմանյան կայսրություն, մեդրեսե, թերքե, թանզիմաթ, փարեգրություն, կրոնական ուսուցում

Թանզիմաթի դարաշրջանի խոշորագույն պետական գործիչներից Ահմեդ Ջևդեթ փաշայի (1822-1895) անցած կրթական ուղին հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմել 19-րդ դ. 30-40-ական թթ. կրթական գործընթացի մասին մայրաքաղաք Կ. Պոլսի կրոնական հաստատություններում:

Ջևդեթ փաշան ստանալով տարրական կրթությունը ծննդավայր Լոֆչայում (Լովեց)¹, որը Օսմանյան կայսրության Վիդիհի էյալեթի² սանջաքներից (գավառ) մեկն էր, 1839 թ. մեկնում է մայրաքաղաք՝ ուսումը շարունակելու: Այս ժամանակաշրջանում Կ.Պոլիսը պահպանում էր կայսրության կարևորագույն գիտական և կրթական կենտրոնի համբավը, ուր սովորելու էին գալիս կայսրության տարբեր ծայրերից:

¹ Լովեցը (Lovech) գտնվում է ներկայիս Բուլղարիայի հյուսիսում՝ Օսմա գետի վրա:

² 1864 թ. «Վիլայեթների մասին» օրենքով Օսմանյան կայսրության եվրոպական տիրույթներում գտնվող Վիդիհի, Նիշի և Սիլիսթերեի էյալեթները (էյալեթը ամենամեծ վարչական միավորն էր նախքան 1864 թ. օրենքի ընդունումը) միավորվում են նոր վարչական միավորի մեջ և ստեղծվում է Դանուբյան (օսմաներենով Թունայի) վիլայեթը (Vilâyet-i Tuna): Նոր վիլայեթի վալի (նահանգապետ) է նշանակվում Ահմեդ Միդիաթ փաշան: Sté u Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât, hazır. Y. Halaçoğlu, İst., 1980, s. 110-112. Сафрастьян Р., Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50-70 гг. XIX в.), Ереван, 1985, стр. 63-79.

Ուսանողական տարիների մասին գրառումներն ամփոփված են Ջնդեթ փաշայի «Հուշագրեր» (Te'zakir)³ աշխատության մեջ, որը նա գրի է առել պաշտոնական տարեգիր՝ *վաքաա նյուվիս*⁴ (*vaka'a-nüvis*), եղած տարիներին (1855-1866): Այս աշխատությունը, ինչպես նաև նրա «Ջեկուցագրեր» (Ma'ruzat) աշխատությունը, հանդիսանում են 19-րդ դ. օսմանյան պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրները:

Այսպես, մինչև 19-րդ դ. առաջին կեսը օսմանյան կրթական համակարգը կարելի է բաժանել երեք մասի՝ հատուկ բարեգործական կազմակերպությունների (*vakıf*) հոգաձուռյան տակ գտնվող հաստատություններ՝ տարրական դպրոց (*sıbyan*) և բարձրագույն իսլամական դպրոց (*medrese*), պետության հոգաձուռյան տակ գտնվող քաղաքացիական ու վարչական ծառայողներ պատրաստող պալատական դպրոց (*enderun*) և ռազմական դպրոցներ, և երրորդ՝ այն հաստատությունները, որտեղ ցանկության դեպքում կարելի էր կրթվել ու ստանալ այն գիտելիքները, որոնք հասու չէին վերոնշյալ կրթական հաստատություններում: Որպես այդպիսին ծառայում էին *թեքքեները* (*tekke* – միատիկ կրոնական կրթության համար նախատեսված հաստատություն), դերվիշների կացարանները, ահիների (*ahî* - իսլամական կրոնական-արհեստավորական եղբայրության անդամ) կազմակերպությունները և այլն:

Ահմեդ Ջնդեթ փաշան բավական երիտասարդ հասակում մեկնում է Կ. Պոլիս՝ ուսումը շարունակելու: Հետևելով պա-

³ Այս աշխատությունը լատինատառ օսմաներենի է տառադարձվել պրոֆ. Ջ. Բայունի կողմից և հրատարակվել մի քանի անգամ: Մեր ձեռքի տակ եղած օրինակը տպագրվել է 1991 թ.:

⁴ نوبس وقعه - վաքա (արաբ.) դեպք, իրադարձություն և նյուվիս (պարս.) գրող, գրիչ բառերի համադրությամբ կազմված տերմին: St u B. Kütükoğlu, Vak'anüvis وقعه نوبس, İslâm Ansiklopedisi, 2012, c. 42, s. 457-461.

պի՝ Հաջը Ալի էֆենդիի խորհրդին⁵, ընտրում է իսլամական բարձրագույն կրթության ուղին և հաստատվում է Չարշամ-բափագարը թաղամասում գտնվող Փափագողլու մեդրեսեում: Վերջինը, ինչպես և մեդրեսեներն առհասարակ, կրթական կառույց լինելու հետ մեկտեղ նաև հանրակացարան էր ուսանողների (softa) համար⁶: Ապագա բարենորոգիչ փաշան սկսում է հաճախել Ֆաթիհ մզկիթի (cami) դասերին, որի շրջակայքում էր գտնվում ժամանակի լավագույն կրթական համալիրներից մեկը՝ հայտնի Սահն-ի սեմանը⁷, որը հիմնադրվել էր սուլթան Մեհմեդ ֆաթիհի (Նվաճող) կողմից Կ. Պոլսի գրավումից հետո: Այդ իրադարձությունից հետո հատկապես կրթության *մեդրեսեական* համակարգը լայն տարածում է ստանում Օսմանյան կայսրությունում:

Ուսման տարիները *մեդրեսեում* հստակ սահմանված չէին: Կախված յուրաքանչյուր ուսանողի ընդունակություններից՝ ուսումը կարող էր տևել տասը տարի կամ ավելի: Դա պայմանավորված էր այն մեթոդի հետ, որը հիմնված էր անգիրի վրա և անփոփոխ կիրառվում էր մի քանի դար շարունակ: Ինչպես նշում է ռուս հայտնի թյուրքագետ Վ. Դ. Սմիրնովը, ով 1875 թ. եղել էր Կ. Պոլսում, յուրաքանչյուր *սոֆթա* պետք է հերթով սերտեր առարկաները և չէր կարող ուսում-

⁵ Սհմեդ Ջևդեթ փաշայի պապը ցանկանում էր, որ թողը հետևեր նրա պապի՝ Իսմայիլ էֆենդիի օրինակին, ով եղել էր Լոֆչայի մյուֆթին: Ինչպես նշում է Ջևդեթ փաշայի դուստրը՝ Ֆաթմա Ալիյեն, ոմանք խորհուրդ են տվել երիտասարդ Սհմեդին կրթությունը շարունակել Ռազմական դպրոցում (Mekteb-i Harbiyye): St u Fatma Aliye, Ahmed Cevdet Paşa, s. 23. Ռազմական դպրոցի մասին՝ Օ. Ն. Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, c. I-II, s., 331, İst., Eset Matbaası, 1977.

⁶ Желтяков А., Петросян Ю., История просвещения в Турции, Моск., 1965, стр. 8.

⁷ Unan F., Sahn-ı Semân, İslâm Ansiklopedisi, c. 35, 2008, s. 532-534.

նասիրել որևէ այլ դասագիրք, քանի դեռ տվյալ դասագիրքն անգիր չէր սովորել⁸:

Ուսուցումն իրականացվում էր երեք փուլով: Առաջին փուլում Ղուրանի սերտումն էր և պարզ հաշիվ սովորելը, երկրորդ փուլում դասավանդվում էր արաբերենի քերականությունը, հռետորություն, տրամաբանություն, և ամենակարևորը՝ աստվածաբանություն, իսկ երրորդ փուլում՝ աստվածաբանություն, իսլամական իրավունք (fikih), հադիսներ, տրամաբանություն, մաթեմատիկա և փիլիսոփայություն⁹:

Ուսումն ավարտվում էր քննությամբ (icazet), ապա հանձնվում էր վկայական (icazetnâme), որում նշվում էր ուսուցչի անունը և տրվում էր համառոտ նկարագրությունը ուսումնասիրված առարկայի¹⁰:

Մեդրեսեի շրջանավարտները համալրում էին իսլամի աստվածաբանների և օրենսգետների (ulema) շարքերը, ովքեր ավանդաբար իրենց ձեռքում էին պահում հոգևոր-կրոնական, դատական, կրթական-մշակութային ոլորտները:

19-րդ դ. առաջին կեսին, *մեդրեսեական* ուսուցումը լինելով կրոնական ուսուցման հիմնական համակարգը, այնուամենայնիվ, չէր կարողանում ապահովել այն կրթական մակարդակը, որի պահանջը կար նոր ժամանակներում: Նույնիսկ իսլամական աստվածաբանության ոլորտում լավ մասնագետ լինելու համար հարկ էր լրացուցիչ մասնակցել ժամանակի խոշոր գիտնականների դասախոսություններին և *թեքքեներում* անցկացվող դասաժամերին:

⁸ Смирнов В., Турецкая цивилизация, ее школы, софта, библиотеки, книжное дело, Вестник Европы, СПб., 1876, кн. 8, стр. 553.

⁹ Желтяков А., Петросян Ю., նշվ. աշխ., էջ 8.

¹⁰ Doğan R., Osmalı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ank., 1997, c. 37, s. 1, s. 421.

Չարշամբափազարը թաղամասում բացի մեդրեսներից գտնվում էին նաև ժամանակի հայտնի ալիմների (*âlim* – իսլամական աստվածաբանության և օրենքի գիտակ, գիտնական) կացարանները (*konak*): Նրանց մի մասը ժամանակ էր հատկացնում նաև դասավանդմանը: Ինչպես նշում է Ահմեդ Ջևդեթ փաշան, իր ուսանողական տարիներին մայրաքաղաքում կար *ուլեմայի*¹¹ (*ulema*, ալիմի հոգնակին, իսլամական աստվածաբանության և օրենքի գիտնականների համայնք) ներկայացուցիչների մի ոչ պաշտոնական դասակարգում, ըստ որի՝ բոլոր *ալիմները* բաժանվում էին չորս խմբի¹²:

Այսպես, առաջին խմբի *ալիմներից* ամենահայտնին էին Աքշեհիրցի (*Akşehirli*) Էոմեր էֆենդին, Իմամզադե Էսադ էֆենդին, Անթաքյացի (*Antakyalı*) Սաիդ էֆենդին և Դենիզլիցի (*Denizlili*) Յահյա էֆենդին: Այս դասին պատկանող ալիմները զբաղեցրել են իրենց ժամանակի ուլեմայի համար ամենաբարձր պաշտոնները, արժանացել բարձր տիտղոսների, ստացել շքանշաններ: Օրինակ, Աքշեհիրցի Էոմեր էֆենդին *շեյհ-ուլ իսլամի*¹³ (*şeyhü'l-İslâm*) տեղապահն էր (*ders vekîli*)¹⁴ և սուլթանական ուսուցիչը (*hâce-i şehriyârî*): Նա դասավանդել է Մուլլթան Մահմուդ II-ի երկու որդիներին՝ սուլթան Աբդուլմեջիդին և սուլթան Աբդուլազիզին¹⁵: Ավելին, նա արժանացել է Ռումելիի *քազասքերի* (*kazasker/kadiasker*)¹⁶ տիտղո-

¹¹ İpşirli M., *The Ottoman Ulema, The great Turkish-Ottoman Civilisation*, ed. K. Çiçek, vol. 3, Ank., 2000, p. 339-342.

¹² Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 8. Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 27.

¹³ Օսմանյան կայսրությունում իսլամական աստվածաբանների համայնքի (*ilmiye*) գլուխ կանգնած *ալիմի* տիտղոսն է:

¹⁴ Հատուկ պաշտոնյա, ում հանձնարարվում էր շեյհ-ուլ իսլամի անունից դասավանդել: 19-րդ դ. այդ գործառույթն իրականացնելու համար ստեղծվում է հատուկ հաստատություն (*ders vekâleti*)

¹⁵ Şimşirgil A., Ekinci E. B., *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, İst., 2008, s.10.

¹⁶ Օսմանյան կայսրությունում այսպես էր կոչվում ռազմական հարցերով զբաղվող գլխավոր դատավորը: Ընդ որում՝ 1481 թ. սկսած կայսրու-

սին: Լոֆչացի (Lofçalı) Ահմեդի¹⁷ (Ջևդեթ փաշայի) ուսման տարիներին նա արդեն չէր դասավանդում:

Առաջին դասի գիտնականներից Իմամզադե Էսադ Էֆենդին (մահացել է 1850/1 թ.)¹⁸ դասավանդում էր իսլամի հիմունքների (Şerh-i Akâid) մեկնություն, ում դասերին մասնակցել է Ահմեդ Էֆենդին¹⁹: Հետագայում Էսադ Էֆենդին դառնում է պետական ծառայողներ պատրաստելու համար նախատեսված դպրոցի (Mekteb-i Maarif-i Adliye)²⁰ տնօրեն և Բարձրագույն խորհրդի (Meclis-i Vâlâ) անդամ որպես Ռումելիի քաղաքներ:

Անթաքյացի Սաիդ Էֆենդին (մ. 1854/5 թ.) առաջին դասի մյուս *հոջան* (ուսուցիչ) էր, ով դասավանդել է Ահմեդ Էֆենդիին: Հռետորության դասերը տեղի էին ունենում Սյուլեյմանիյե ջամիում, իսկ որպես դասագիրք ծառայում էր «Մութավել»²¹ (Mutavel) աշխատությունը: Այն օգտագործում էին Ստամբուլի *հոջաներն* իրենց դասախոսությունների, ինչպես նաև քննությունների ժամանակ: Սաիդ Էֆենդին շատ բարձր

թյան եվրոպական տիրույթների համար նշանակվում էր առանձին գլխավոր դատավոր (Rumeli kazaskeri), իսկ ասիական ու աֆրիկյան տիրույթների համար՝ առանձին (Anadolu kazaskeri): Ընդ որում՝ Ռումելիի քաղաքներն ուներ ավելի բարձր դիրք, քան Անատոլիայինը: Մահմուդ II (1808-1839) բարենորոգումների հետևանքով այդ պաշտոնները որպես տիտղոսներ էին տրվում: Սանրամասն տե՛ս İpşirli M., Kazasker, İslâm Anskilopedisi (İA), 2002, c. 25, s. 140-143.

¹⁷ Ահմեդ Ջևդեթ փաշայի մասին խոսելիս նախքան Ջևդեթ գրական կեղծանունը ստանալը, օգտագործում ենք Լոֆչացի Ահմեդ, ապա ուսանողական տարիների համար նաև Ահմեդ Էֆենդի տարբերակները:

¹⁸ Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, s. 8.

¹⁹ Ebû'ulâ Mardin, Medeni Hukuk Cephesinde Ahmet Cevdet Paşa (1822-1899), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 1947, c. 13, s. 1, s. 121.

²⁰ Հիմնադրվել է 1838 թ.:

²¹ Ալ Թաֆթագանիի (1322-1390) հռետորության վերաբերյալ հայտնի աշխատությունն է, որն օգտագործվել է որպես դասագիրք օսմանյան կրոնական բարձրագույն հաստատություններում: Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, s. 8.

հեղինակություն ունեցող գիտնական էր, ով եղել է Անատոլիայի *քաղաքերը*²²:

Դենիզլիցի Յահյա էֆենդին հաջորդն էր առաջին դասի *ալիմների* շարքում, ում մասին նշում է Ջնդեթ փաշան իր «Նուշագրեր» (Te'zakir) աշխատության մեջ: Նա զբաղեցրել է *շեյհ-ուլ իսլամի* տեղապահի (ders vekili) և սուլթանական ուսուցչի (hâce-i şehriyârî) պաշտոնները, իսկ հետագայում դարձել Ուսուցիչների պատրաստման դպրոցի (Dar-ül Muallimin) հիմնական դասախոսը և կարճ կյանք ունեցած Օսմանյան ակադեմիայի (Encümen-i Danış) անդամ: Թեպետ Ահմեդ էֆենդիի Ստամբուլ եկած ժամանակ նա արդեն թողել էր ակտիվ դասավանդումը և միայն գիտությամբ էր զբաղվում²³, այնուամենայնիվ իր կյանքի վերջին տարիներին նա հաճախ էր հյուրընկալում Ահմեդ էֆենդին և նրա հետ կիսում իր գիտելիքները և փորձառությունը²⁴:

Ուլեմների երկրորդ դասում Ահմեդ Ջնդեթ փաշան առանձնացնում է Վիդինլի (Vidinli) Մուսթաֆա *հոջային*, Գիրիթցի (Giritli) Սյուլեյման *հոջային*, Շեհրի Հաֆըզ էֆենդիին և բժիշկ Համիդ էֆենդիին²⁵:

«Նուշագրեր» (Te'zakir) աշխատության մեջ որպես երրորդ դասի գիտնականներ նշվում են Հաֆըզ Սեյիդ և Բիրգիվի Շաքիր էֆենդիները:

Հաֆըզ Սեյիդ էֆենդին բնակվում էր Չարշամբափազարը թաղամասի Իսմայիլ էֆենդի մեդրեսեում և դասավանդում էր առավոտյան և երեկոյան: Նա դասախոսում էր նույնիսկ արձակուրդներին, այսինքն՝ այնքան ժամանակ, քանի դեռ իրեն ունկնդրող ուսանող կար: Ահմեդ Ջնդեթը ներկայացնում է նրան որպես մտավոր հզոր ներուժ ունեցող գիտնական, ով

²² Çiğdem R., Ahmed Cevdet Pasha (1823-1895): A Scholar and A Stateman, İslam Hukuk Araştırmaları Dergisi, sayı 6, 2005, s. 79.

²³ Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, s. 8-9.

²⁴ Şimşirgil A., Ekinci E. B., նշվ. աշխ., էջ 11.

²⁵ Çiğdem R., նշվ. աշխ., էջ 79.

արտակարգ տիրապետում էր իր դասավանդած առարկային՝ արաբերենին²⁶:

Բիրգիվի Շաքիր Էֆենդիին Ահմեդ Ջևդեթը բնորոշում էր որպես փիլիսոփայության և «տրամաբանության բացարձակ գիտակ», ումից էլ 1844 թ. նա ստանում է իր ավարտական վկայականը²⁷: Մոտավորապես 5-6 տարվա ընթացքում նա կարողանում է այնպիսի կթություն ստանալ, որի համար շատերը սովորում էին մոտ 10 տարի: Բացի բնատուր ընդունակություններից և աշխատասիրությունից կարևոր հանգամանք էր նաև այն, որ նա սերում էր բարեկեցիկ ընտանիքից և ուսումնառության տարիներին ամբողջ ծախսերը հոգում էր հենց նրա ընտանիքը²⁸: Թեպետ այդ հանգամանքը նրան որոշ չափով կաշկանդում էր, սակայն դա հնարավորություն էր տալիս ամբողջ ժամանակը օգտագործել կրթվելու համար:

Ինչպես նշում է փաշայի դուստրը և նրա կենսագիրը, ուսումնառության ընթացքում նա անընդհատ պարապել է, նույնիսկ ազատ օրերին և արձակուրդներին, և ընդամենը երկու անգամ է մայրաքաղաքից դուրս գնացել²⁹:

Չորրորդ դասի գիտնականների մասին Ահմեդ Ջևդեթ փաշան նշում է. «Չէր գտնվի մի մարդ, որը հասներ նրանց դասին»³⁰: Կ.Պոլսում նրա առաջին ուսուցիչը հենց չորրորդ դասի ալիմ էր՝ Թորյանը Մեհմեդ Էֆենդին: Մի քանի պարապմունքից հետո նա դադարում է հաճախել այդ դասերին և նախընտրում է այդ ժամանակ մեծ համբավ ունեցող Վիդինցի Մուսթաֆա և Բիրգիվի Շաքիր Էֆենդիների դասախոսությունները: Նրանք մեծ հեղինակություն էին վայելում և միշտ ունենում էին զգալի թվով ուսանողներ:

²⁶ Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, s. 8.

²⁷ Şimşirgil A., Ekinci E. B., նշվ. աշխ., էջ 14.

²⁸ Çiğdem R., նշվ. աշխ., էջ 81.

²⁹ Fatma Aliye, նշվ. աշխ., էջ 25.

³⁰ Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, s. 8.

Վիդինցի Մուսթաֆա *հոջան* դասավանդում էր «Մուսթավել»-ը (*Mutavel*) Նիշանջը ջամիում՝ Ֆաթիհ ջամիի հարևանությամբ, իսկ Բիրգիվի Շաքիր *հոջան*՝ տրամաբանություն Դյուլգերօղլու մզկիթում, որը գտնվում էր Սարաչհանե թաղամասում (Ստամբուլի եվրոպական հատվածում):

Հատկապես մարդաշատ էին Վիդինցի Մուսթաֆայի դասախոսությունները՝ շուրջ 300 ուսանող, որոնց մի մասը ստիպված էր կանգնել դրսում, սակայն դասախոսության ժամանակ տիրող լռությունը թույլ էր տալիս դռնից և պատուհաններից լսել *հոջային*: Այս գիտնականը հայտնի էր նաև նրանով, որ իր ժամանակի ամենաշատ ուսանող պատրաստած դասախոսն էր: Նրանք իրենց պատրաստվածությամբ գերազանցում էին նույնիսկ չորրորդ դասի ալիմներին³¹: Ապագա *շեյխուլիսլամներ* Քեզուրի Հասան էֆենդին, Քարահալիլ էֆենդին և այլք եղել են նրա սաները:

Ինչ վերաբերում է իսլամական ուսուցման մյուս կարևոր բաղադրիչներին՝ *թեքքեներին* և *սուֆիների* կացարաններին, դրանք շարունակում էին լինել կրոնական ուսուցման կարևոր կենտրոններ և հնարավորություն էին տալիս մասամբ լրացնելու մեդրեսեական կրթության բացը:

Ահմեդ Ջևդեթ փաշան երբևէ չի դառնում որևէ *շեյխի* աշակերտ կամ որևէ *թեքքեի* անդամ, սակայն նրա ուսման հաջորդ փուլը կապված է Մուրադ մուլլա թեքքեյի հետ: Այս որոշումը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ մշտական զբաղվածության և գերլարված ուսման և դասապատրաստման հետևանքով վատթարացել էր նրա առողջական վիճակը: Բժիշկ Համիդ էֆենդիի խորհրդով նա որոշում է դադար վերցնել և սկսում է հանգիստը համատեղել պարսկերենի ուսուցմամբ³²:

³¹ Şimşirgil A., Ekinci E. B., նշվ. աշխ., էջ 12.

³² Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, s. 13.

Ահմեդ էֆենդին սկսում է հաճախել Մուրադ մուլա թեքքե, որը գտնվում էր Չարշամբափազարի հարևանությամբ: Նաքշ-բենդիական³³ այս հաստատությունը հիմնադրվել էր 1769 թ. Ռումելիի քաղաքներ Դամադգադե Մեհմեդ Մուրադ էֆենդիի կողմից, ով ծագումով Բուրսայի հեղինակավոր ուլեմների ընտանիքից էր: XIX դ. առաջին կեսին այս թեքքեն համարվում էր համալասարան (darülfünun) և ժամանակի գիտնականների ու գրական դեմքերի սիրելի հավաքատեղին էր: Բարձրաստիճան տարբեր դեմքեր մասնակցել են այնտեղ անցկացվող դասախոսություններին և գիտական քննարկումներին: Այս թեքքեն վայելում էր սուլթան Աբդուլմեջիդի (1839-1861) բարեհաճությունը, և նա ամեն տարի ռամազանի (Ramazan)³⁴ երեկոներից մեկն անցկացնում էր այնտեղ որպես *շեյխ* (seyh-թեքքեի առաջնորդ, ով ղեկավարում միատիկ կրթությունը տվյալ կրոնական հաստատությունում) հատուկ հյուր³⁵:

Այն ժամանակ, երբ Ահմեդ էֆենդին սկսում է հաճախել թեքքե, շեյխը Մեհմեդ Մուրադ մուլան էր, ով իր անունը ստացել էր ի պատիվ թեքքեյի հիմնադրի: Նա ուներ մեծ հեղինակություն և հարգանք Ստամբուլի վերնախավի շրջանում: Ինչպես նշում է Ջևդեթ փաշան, «այդ տարիներին Ստամբուլում «Մեսնևի»³⁶ երկու հայտնի գիտակ կար», և մեկը հենց Մուրադ մուլան էր: Սահմանված օրերին նա ուսանողների հետ «Մեսնևի» էր կարդում, իսկ այլ օրերին դասավանդում տարբեր առարկաներ: Մուրադ մուլան հանդես էր գալիս որպես կրթության հովանավոր: Նա միաժամանակ սուլթան Ահմեդ մզկիթի քարոզիչն (faiz) էր ուրբաթ օրերին և

³³ Ամենատարածված միատիկական ուղղություններից մեկն է իսլամում: St u Algar H., Naksibendiyye, İA, 2006, c. 32, s. 335-342.

³⁴ Ռամազանը հիջրեթի օրացույցի 9-րդ ամիսն է, որի ընթացքում հավատացյալ մուսուլմանները պահքի մեջ են գտնվում:

³⁵ Fatma Aliye, նշվ. աշխ., էջ 33.

³⁶ Մելլանա Ջելալեդդին Ռումիի (մ. 1273 թ.) 6 հատորից բաղկացած «Masnavi-I Ma'navi» (թուրքերեն` Mesnevi) աշխատությունն է:

հայտնի էր նրանով, որ այդ ամբիոնից հաճախ հնչեցնում էր խիստ քննադատություններ որոշ պաշտոնատար անձանց հասցեին³⁷:

Թեքքեում Ահմեդ էֆենդին պարսկերեն էր ուսումնասիրում Հաֆըզ Թեֆիք էֆենդիի հետ³⁸:

1844 թ. հունվարին հատուկ «Մեսնևի» ուսումնասիրության համար նախատեսված շենքի (mesnevîhâne) բացման հանդիսավոր արարողության ժամանակ, որին ներկա էր սուլթան Աբդուլմեջիդը, Մուրադ մուլլան Ահմեդ էֆենդիին է հանձնում ավարտական վկայական, որով նրան տրվում էր որակավորում դասավանդելու «Մեսնևի»³⁹:

Պարսկերենի իմացությունը խորացնելու համար Ահմեդ էֆենդին սկսում է հաճախել Սյուլեյման Ֆեհմիի⁴⁰ առանձնատուն Քարագյուրուք թաղամասում (Ստամբուլի էվրոպական հատված): Ժամանակի պետական գործիչները և արվեստագետները շատ հաճախ էին լինում այնտեղ: Նա հայտնի բանաստեղծ էր, տիրապետում էր պարսկերենին և հետաքրքրվում էր փիլիսոփայությամբ: Նա երկար տարիներ աշխատել էր կառավարությունում և քաջածանոթ էր ներքին և արտաքին քաղաքականության հարցերին⁴¹: Այստեղ էլ Ահմեդ էֆենդին ստանում է «Ջևեթ» գրական կեղծանունը (mahlas)⁴²:

³⁷ Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, s. 15. Խոսքը մասնավորապես Կրոնական հաստատություններով զբաղվող նախարարության (Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti) ղեկավարի մասին է: Նախարարության մասին տե՛ս N. Öztürk, Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti, İA, 1995, c. 11, s. 521-524.

³⁸ Çiğdem R., նշվ. աշխ., էջ 80.

³⁹ Baysun M. C., Cevdet Paşa Şahsiyetine ve ilim sahasındaki faaliyetine dair, Türkiyat Mecmuası, vol. XI, 1954, s. 215. M.B. Tanman, Mesnevîhâne tekkesi, İslâm Ansiklopedisi, 2004, c. 29, s. 335.

⁴⁰ Fatma Aliye, նշվ. աշխ., էջ 35.

⁴¹ Նա հիմնադիրն է միստիկ Հավվեթի համայնքի: Sté u Ş. Mardin, The Genesis of Young Ottoman Thought, Princeton, 1962, p. 58.

⁴² Մինչ այդ կրել է Վեհբի գրական կեղծանունը, որով հայտնի չէ: Ահմեդ փաշայի կեղծանունների մասին տե՛ս Arık Ş., Ahmed Cevdet Paşanın

1843 թ. լոֆչացի Ահմեդ էֆենդին առաջին անգամ անվանվում է Ահմեդ Ջևդեթ⁴³ և այդ թվականից հետո ողջ կյանքի ընթացքում պահում է այն:

Ահմեդ Ջևդեթ փաշան մասնակցել է նաև *հոջա* Հյուսամուղդին էֆենդիի դասախոսություններին, ով, ըստ Ահմեդ Ջևդեթի «Մեսննիի» մյուս խոշոր գիտակն էր: Ինչպես պարզ է դառնում շարադրանքից, դասերը տեղի էին ունենում Քյուչյուք Սուսթաֆա փաշա թաղամասում (Ստամբուլի եվրոպական մասում), սակայն, երբ Հյուսամուղդին էֆենդին տեղափոխվում է Էյուք, Ահմեդ էֆենդին այլևս չի կարողանում ունկնդրել նրան⁴⁴:

Իսլամական միատիցիզմի խոշոր դեմքերից է եղել Քուշադացի (*Kuşadalı*) Իբրահիմ էֆենդին⁴⁵, ում բնակարանը գտնվում էր Փափազօղլու մեդրեսեի դիմաց և հանդիսանում էր կրթված անհատների հավաքատեղի: Ահմեդ Ջևդեթը նույնպես ներկայանում է Իբրահիմ էֆենդիին՝ ցանկանալով քննարկել մի շարք հարցեր, որոնք առաջացել էին նրա մոտ սուֆիական գրականություն ուսումնասիրելու ժամանակ: Ինչպես նշում է Ջևդեթ փաշայի դուստրը, Քուշադալը էֆենդին տպավորված է լինում երիտասարդի պատրաստվածությամբ և գիտելիքներով և նրան է տրամադրում «իր ժամանակը և գիտելիքները»⁴⁶:

Այս ամենին զուգահեռ Ահմեդ Ջևդեթն ուսումնասիրել է մաթեմատիկա, աստղագիտություն, աշխարհագրություն, սո-

kullandığı mahlâslar ve yayımlanmamış bazı şiirler, Atatürk Üniversitesi Sosyoloji Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2005, c. 05, s. 219-234.

⁴³ Chambers R. L., The Education of a Nineteenth-century Ottoman Âlim, Ahmed Cevdet Paşa, International Journal of Middle East Studies, 1973, vol. 4, N. 4, p. 457.

⁴⁴ Fatma Aliye, նշվ. աշխ., էջ 23.

⁴⁵ Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, s. 15. Նա մտադրել է 1845/46 թ.:

⁴⁶ Fatma Aliye, նշվ. աշխ., էջ 36.

վորել ֆրանսերեն⁴⁷: Իր ուսման տարիներին՝ ընդհուպ մինչև 1844 թ., նա մասնակցել է նաև ուսանողական հավաքույթներին, գիտական քննարկումների:

Այսպես, ուսումնասիրելով թանգիմաթի դարաշրջանի խոշոր պետական գործիչ, *ալիմ* և պաշտոնական պատմագիր Ահմեդ Ջնդեթ փաշայի անցած կրթական ուղին, կարող ենք փաստել, որ 19-րդ դարում օսմանյան ավանդական կրոնական կրթությունը սպառել էր իրեն: Բարձրագույն կրոնական (իսլամական) կրթական հաստատությունները պահպանելով դարեր ի վեր մշակված ուսուցման կարգն ու մեթոդները՝ ի գործու չէին ապահովելու ժամանակի պահանջներին համապատասխան որակյալ կրթություն: Այդ հաստատություններն աստիճանաբար հեռանալով իրենց բուն՝ գիտակրթական առաքելությունից, ավելի ու ավելի էին ներգրավվում քաղաքական գործընթացների մեջ: Դարակեսին թե՛ *մեդրեսեների* աշակերտները և թե՛ այնտեղ դասավանդող *հոջաները* դարձել էին խավարամիտ և հետադիմական մի զանգված, որը դեմ էր ամեն տեսակ նորամուծությունների:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում գիտական կենտրոնի իրենց համբավն էին պահպանում *թեքքեները*, որոնք իրենց զգալի ներդրումն ունեին օսմանյան կրթության ոլորտում: Այս հաստատությունները, ինչպես նաև ժամանակի հեղինակավոր *ալիմների* դասախոսությունները հնարավորություն էին տալիս մասամբ լրացնելու այն բացը, որ կար *մեդրեսեական* կրթական համակարգում:

Մահմուդ II-ի օրոք ձեռնարկված կրթական ոլորտի բարենորոգումները, որոնք նպատակ ունեին ձևավորելու հանրային կրթություն և բարձրացնելու հասարակության կրթական մակարդակը, ինչպես նաև դրանց հաջորդած թանգիմաթի բարենորոգումները, որոնց նպատակն էր ձևավորել պատրաստված կադրեր նախատեսված փոփոխություններն իրա-

⁴⁷ Şimşirgil A., Ekinci E. B., նշվ. աշխ., էջ 10.

կանացնելու համար, մասամբ կարողացան կրոնավորներին զրկել կրթության ոլորտում իրենց մենաշնորհային դիրքից և հարված հասցնել նրանց ֆինանսական վիճակին⁴⁸:

Այդուհանդերձ, *ուլեմայի* ներկայացուցիչները շարունակում էին իրենց զգալի դերն ունենալ կայսրության կրոնական, իրավական, կրթական ու մշակութային կյանքում ընդհուպ մինչև իսլամական կրոնական դպրոցների փակվելն արդեն քեմալական հեղափոխությունից հետո՝ 1922 թ.:

ИСТОРИОГРАФ АХМЕД ДЖЕВДЕТ ПАША О РЕЛИГИОЗНОМ ОБУЧЕНИИ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

Каролина Саакян
(резюме)

Исследование образования, полученного видным османским государственным деятелем и богословом Ахмедом Джевдет-пашой (1822-1895гг), проливает свет на состояние религиозного обучения в Константинополе в первые годы после объявления танзиматских реформ. В то время, когда традиционная система *медресе* уже не была в состоянии обеспечивать качественное образование, *текке* и *алимы* в определенной степени восполняли пробелы в религиозном образовании. Невозможно отрицать ту важную роль, которую они играли в образовательном процессе.

⁴⁸ Առավել կարևոր միջոցառումներից էին 1826 թ. Վաթֆերի (մեդրեսեները հովանավորող կազմակերպություն) նախարարության (Evkafi Hümayun Nezareti) հիմնումը, որով ծանր հարված էր հասցվում նրանց ֆինանսական դրության, և ավելի ուշ՝ 1847 թ. Կրթության նախարարության (Ma'arif Nezareti) ձևավորումը, որը պետք է վերահսկեր ողջ կրթական գործընթացը կայսրությունում:

Эти и другие вопросы, касающиеся Османской империи 19-го века, нашли свое место в одной из основных исторических работ Ахмеда Джевдета паши – «Теза'кир» («Заметки»), которую он написал в годы пребывания на посту вака-и нювиса (официального историографа).

IMPERIAL ANNALIST AHMED CEVDET PAŞA ON RELIGIOUS EDUCATION OF THE OTTOMAN EMPIRE

Karolina Sahakyan

(summary)

The examination of education of prominent Ottoman statesman and Islamic scholar Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) makes clear the whole picture of religious education in Constantinople at the beginning of Tanzimat reforms. While traditional *medrese* system was no longer able to give a qualified education, the *tekkes* and *âlims* somehow were completing the gaps in religious education. The important role they were playing in educational process can't be ignored.

These questions along with other problems on 19th century Ottoman Empire are discussed by Ahmed Cevdet Paşa in one of his main historical works - the "Teza'kir" (Memoranda) – which he made as *Vaka'a-Nüvis* (*official annalist*).